

Иван З. Праштало*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

ORCID-ID 0009-0006-6761-8472

У СНУ СЕ СНИЛО, А НА ЈАВИ НЕ ВИЂЕЛО!
(*Снови, пророчанства и измењена стања свести*
у фолклорним жанровима. Ур. Смиљана Ђорђевић Белић
и Немања Радуловић. Београд: Институт за књижевности
и уметност, 2024, 377 стр.)

У оквиру издавачке делатности Института за књижевност и уметност из Београда крајем 2024. године појавио се зборник *Снови, пророчанства и измењена стања свести у фолклорним жанровима*, који су уредили др Смиљана Ђорђевић Белић и проф. др Немања Радуловић. Подстакнути успешним округлим столом на исту тему, који су организовали две године раније, крајем 2022, на Институту за књижевност и уметност, уредници су успели да међу корицама зборника саберу разнолике прилоге, као и да њихов број увећају, укључивши истраживаче који нису излагали на самом округлом столу.

Како су и сами уредници у уводу навели, српска се фолклористика и раније бавила сновима и пророчанствима, фокусирајући се превасходно на њих као на мотиве у одређеним жанровима, међутим приповедање о сновима, пророчанствима, али и измењеним стањима свести показало се као недовољно испитано и плодносно поље истраживања. Намера уредника била је да се овим зборником сагледају феномени снова, пророчанства и измењених стања свести из вишеструких перспектива, те да се испита може ли се о њима говорити на други начин осим као о мотивима у оквиру различитих жанрова, односно могу ли се нарације о њима разумети и као

* ivan.prastalo@gmail.com

самосвојне жанровске структуре. Таква претпоставка, истичу уредници, покреће и низ других теоријских питања (нпр. какав би положај ових жанрова био у већ постојећем систему фолклорних жанрова, какав би њихов однос био спрам веровања, каква би била улога ових мотива и жанрова у различитим друштвеним, културним и историјским контекстима).

Зборник доноси десет радова, а уредници су се водили тематским критеријумом при њиховој организацији, па тако зборник отварају радови посвећени сновима, да би потом уследили они чији су главни фокус пророчанства, а затварају га радови који се баве измењеним стањима све-сти. Читаоцима ће већ од првог рада бити јасно да је ово подела условна, будући да се ове три теме неретко преплићу.

Први прилог у зборнику представља рад Зорице Витић „Апокалиптични снови цара Шакиша”, у којем се ауторка бави средњовековним рукописима о пророчким сновима цара Шакиша. Она указује на постојање више преписа овог текста, те истиче како се могу пратити две рукописне гране – јужнословенска и руска. Поткрепљујући исцрпном литературом, ауторка представља вишеструке хипотезе о пореклу овог текста својственог словенској култури и непознатог у византијској традицији, али очигледних оријенталних корена. Испитујући и есхатолошке мотиве у Шакишовим сновима, ауторка говори и о разликама присутним у јужнословенским и руским преписима, истичући како су хришћански елементи временом продирали у јужнословенске текстове. У оквиру рада дат је и тачан попис рукописне грађе с информацијама где се који рукопис налази, као и где је досад публикован.

„Пророчанства и снови у епским песмама Петрановићеве и Кашиковићеве збирке” други је прилог у зборнику, а потписује га Дејан Илић. Одабравши мање истражене и у ранијој фолклористичкој традицији са становишта аутентичности неретко оспораване збирке епске поезије, аутор детаљно испитује начине на које се пророчанства и снови у њима јављају. Поредиши стање у овим збиркама са оним присутним у класичној, Вуковој грађи, аутор закључује да постоје велике сличности између два корпуса, али указује и на неке особености по којима се ове две поствуковске збирке разликују од Вукове грађе. Најочигледније разлике приметне су на стилском нивоу (растварање традиционалних облика, удвајање формула и почетака, те развијање средњег плана), али ту су и иновације на мотивском плану, које аутор тумачи, с једне стране, као повратни утицај штампаних збирки и ауторске књижевности, али и као утицај друштвено-историјског тренутка и идеолошке позиције певача и сакупљача. Уочивши и истакавши ове промене, аутор указује на процесе промене унутар одређене традиције,

будући да су неке од примећених иновација, како он истиче, присутне још у предвуковским записима (*Ерлангенски рукопис*), али и у Вуковој грађи, поготово у песмама новијих времена, те да ће се посебно испољити и у граничарској и постфолклорној хроници.

Прилог Данијеле Лекић „Пророчанства о пропасти и епски тон – могуће паралеле између српске и староенглеске епике” представља покушај ауторке да, истражујући питање пророчанства о пропасти, укаже на потенцијалне паралеле између две епске традиције – српске и староенглеске, али и да уочи могуће опште одлике пророчанстава о пропасти у епици, шире од ове две традиције. Ауторка се најпре усредсређује на конкретне облике у којима се пророчанства о пропасти јављају у српској епици, узимајући као грађу Вукове збирке, Богишићев зборник и *Ерлангенски рукопис*, да би потом исто то учинила и са староенглеском грађом, односно епом *Беовулф*. Ауторка закључује да за разлику од српске епике у којој се пророчанства јављају у широком дијапазону мотива – прорицање из књига, хидромантија, антиципација пророчке животиње и онај најчешћи – пророчки снови, у староенглеском епу готово сви ти мотиви изостају, а пророчанства доносе или одређени ликови или сам певач. Она се, унутар интегралног епа, јављају кроз дигресије и антиципације, а како ауторка наглашава, неретко се певач користи и сличним језичким средствима да би их изразио. Па иако су приметне неке значајне разлике, ауторка ипак уочава сличности присутне на дубинском нивоу, истичући функцију коју пророчанства о пропасти имају у обе епске традиције, наглашавајући посебно неминовност њиховог испуњења, које готово увек доноси пропаст.

Бранко Златковић у свом прилогу „Вожд Карађорђе Петровић – снови, пророчанства и измењена стања свести” детаљно испитује Карађорђеву епску и митску биографију обликовану у традицији, користећи као грађу епску поезију и предања, али и писане изворе. У самој Вождовој биографији аутор истиче неколико кључних момената – рођење, одлуку да поведе устанак и смрт. Говорећи о Карађорђевом рођењу, аутор указује на интернационалне мотиве којима се предсказује рођење изузетне личности. За Карађорђево рођење везују се предсказања Турака, било да су уобличена кроз мотив сна или директним прорицањем, али и појава светлости на небу, као и мотив месечине на плећима. Аутор указује на традицијске токове који су уобличили фигуру Карађорђа као спасиоца, што се, након предања о његовом рођењу, најбоље уочава и у причама о Вождовим сновима, у којима су присутни хришћански елементи, а који су допринели да он предводи борбу за ослобођење српског народа. Аутор примећује да се у истом тону обликују и наративи о Карађорђевој

далековидости и прозорљивости, али напомиње и његов негативни однос, забележен у историји, спрам прорицања судбине у последњим годинама устанка. Када је реч о Вождовој смрти, аутор истиче постојање низа пророчанстава о томе, а посебно истиче оно по којем је Вожд сам уснио сан у којем је предвидео сопствену смрт. Заокружујући Карађорђеву епску и митску биографију, аутор наводи и низ примера у којима се пророчанства и снови везују за период након Вождове смрти, поготово за особе које су учествовале у његовом убиству, а у којима испаштају због учињеног дела или их Карађорђев дух прогони у сну. Аутор закључује рад истичући занимљива подударања између његовог историјског и митског лика, указујући на анегдотски карактер који митски наративи о Карађорђу на тај начин добијају. Управо у тим преплитањима аутор види виталност Карађорђевог култа.

„Визије грешника и праведника на оном свету у српским народним приповеткама” прилог је Марине Младеновић Митровић у којем ауторка анализира визије о оном свету у варијантама типова AaTh/ATU 471 и AaTh/ATU 840. Указујући на разлике присутне у визијама у српским и међународним варијантама ових типова, ауторка истиче и значај који мотиви присутни у њима имају за жанровско припадност конкретних варијаната, одређујући их на линији од бајке до легендарне приче. Иако се овакве визије, како ауторка напомиње, могу јављати у вези с мотивима сна или измењених стања свести, у приповеткама које су предмет анализе оне су последица јунаковог деловања, те представљају својеврсну опомену и упозорење за будућност и самим тим имају истакнут морални аспект. Испитујући мотиве којима су ове визије обликоване, ауторка указује на дугу традицију за коју се они могу везати, како хришћанску, тако и предхришћанску, а такође их доводи у везу и са савременијим наративима, указујући на сличност са „есхатолошким меморатима”. У њима се, такође, слике и визије другог света обликују према свакодневици, па тако ауторка истиче значај који концепције благостања у сеоским, патријархалним заједницама имају у вези с обрађиваним корпусом.

Немања Радуловић у свом прилогу „Пророчанства и градски фолклор” истраживачки фокус помера даље од традиционалног корпуса. И даље недовољно истражен градски фолклор аутор истражује на корпусу дневничких и мемоарских записа и штампе из периода од четрдесетих година деветнаестог века па све до Другог светског рата, али и историјских дела у којима постоје подаци о градском фолклору у том периоду. Аутор је свестан потенцијалних проблема који овакав одабир извора носи са собом (присутност искључиво тематско-мотивског аспекта фолклорне грађе),

али указује и на комплексност тог питања (грађа коју аутор користи може садржати и информације о контексту извођења, а проблем поузданости извора присутан је и код многих збирки народних умотворина). На тај начин он покреће и питање критике извора и даље релевантног у фолклористичким истраживањима. Позивајући се на ставове Лаурија Хонка, аутор указује на то у којој је мери жанровска припадност одређеног текста кључна за његово разумевање, али у исто време не губи из вида промене до којих је долазило у историјском развоју друштва, а које су утицале и на теоријска разматрања жанровског система фолклора. Проблематизујући једноставан модел кретања од традиционалног света ка савременом, тј. од зачараног ка рашчараном свету, аутор покреће питање комплексности како савремених тако и традиционалних фолклорних жанрова, при чему долази до одбацивања наизглед истозначних дихотомија урбано:рурално, савремено:традиционално и рашчарано:зачарано. Он истиче да је неопходно у разматрање увести тространи модел – веровање : демитологизација/ рашчаравање : ново/алтернативно веровање, тј. зачарано : рашчарано : поново зачарано, будући да оно може допринети бољем разумевању односа пророчанства и градског контекста. Имајући све то у виду, аутор поставља питање може ли се говорити о пророчанству као засебном жанру, а не само као о теми неког жанра, те напомиње како би у том случају било неопходно одредити његове структурне особине. Анализирајући многобројне примере пророчанстава у градском фолклору Београда – пророчанства о катастрофама, пропасти света и небеским знацима, пророчанства везана за погибију владара (како она везана за Обреновиће тако и она за Карађорђевиће), те наративе о новорођенчету које прориче будућности – аутор их посматра као део жанровског система и пореди их са другим жанровима попут културно-историјског предања, есхатолошког предања, приповедањима сна и др., те истиче да су у контексту градског фолклора ови примери најближи гласинама, које и саме у себи садрже мноштво жанрова. Аутор такође разматра и употребу појма *belief narrative* којим би се могли обухватити и пророчанства и гласине, а који није назив за нови жанр већ представља кровни термин за разноврсне наративе који се заснивају на веровању (чиме се не жели укинути жанровска анализа). Овакав приступ, који се ослања и на појам вернакуларне религије, подразумева преиспитивање концепта веровања, што је у извесној мери у складу и са импликацијама из претходно разматраног тространог модела. Аутор закључује да пророчанства у београдској средини из разматраног периода показују изразиту динамичност, па тако „улазе у двострану интеракцију са савременошћу, научним и просветним говором, новим облицима ре-

лигије, медијима и однос са свима њима показује се као комплексан”, а есхатолошке представе у њима крећу се од традиционалних „очуваних”, уклопљених у наизглед рашчарану савремену слику света, па све до оних подстакнутих новим религијама.

Попут претходног прилога, и рад Лидије Делић „Говор о будућности – између маште, науке и манипулације. Постхуманистичка предвиђања” помера истраживачки фокус од старије ка новијој грађи. Ауторка се усредсређује на истраживање начина говора о будућности у контексту савременог друштва, истичући два главна смера у којима се они могу кретати – апокалиптични и утопијски наративни модели. Ауторка истиче сличности и разлике с традиционалним начинима говора о будућности, те указује на значај који је развој технологије одиграо. Уводећи постхуманистичку и трансхуманистичку перспективу, ауторка разматра видове у којима се прорицање будућности јавља у савременом друштву. Трансцендентно порекло знања присутно у традиционалним пророчанствима замењено је ауторитативним залеђем науке, али психосоцијалне функције ових наратива остају сличне. Говорећи о споменутим модалитетима говора о будућности, ауторка истиче како трансхуманистички дискурс познаје оба обрасца – када је реч о апокалиптичном модалитету, говори се о надмоћи машина, о нестанку *homo sapiens* као врсте, док је у утопијском модалитету најчешће реч о клонирању ума (*brain upload*, *mind upload*, *mind cloning*), тј. преношењу човекових можданих активности (које се у овом контексту разумеју као човеков идентитет) у датотеке вечног трајања, чиме се трансцендира смрт, мада је у том случају заправо реч не о пројекцији сопства у будућност већ о фиксирању садашњости, те се пандан томе у митско-фолклорном моделу света може пронаћи у вампиризму. Ауторка закључује како је нова стварност донела нове есхатолошке сценарије, наглашавајући да паралелно са њима опстају и стари, те да се као константа „препознаје опсесивна људска загладаност у будућност и опсесивно бављење питањима старења и смрти, као и подложност профетичког дискурса манипулацијама – политичким, идеолошким, економским или психолошким – у зависности од актуелних потреба оних који контролишу дистрибуцију информација и имају моћ да их употребе у сопствене сврхе, а оне могу бити врло различите по намери и последицама”.

Наредни прилог „Измењено стање свести јунака јужнословенских епских песама и руских биљина” ауторке Данијеле Петковић враћа се поново традиционалној грађи, а истраживачки фокус усмерава ка питању измењених стања свести. Објашњавајући измењена стања свести као привремени духовни и ментални излет у онострано, ауторка издваја

њихове различите модалитете – сан, пијанство, зачараност и шаманско искуство. Пратећи начине на који се појављују и у српској и у руској традицији, она закључује како се врло често међусобно преплићу, те да у српској епској традицији највећу фреквентност и компатибилност с другим облицима има сан, тј. спавање. Ауторка објашњава и услове у којима се ова стања јављају, па тако напомиње како се она јављају изненада, нагло, а узрок може бити непостојећи или пак пиће, опијат, отров, чаролија, па чак и намера самог јунака, а његова реакција може водити или ка пасивизацији, када је јунак опчињен, клонуо, омамљен пићем или успаван, те су последице увек негативне, или ка појачаној активности, која подразумева узбуђење, непланирану акцију или шаманску борбу, када последице могу бити и повољне и негативне. Покретач тог стања могу бити како непријатељи, жене, виле и чаробнице, тако и сам јунак, који, у зависности од начина на који ће се измењено стање свести испољити, може бити доживљен као изузетан или пак привремено рањив, али који је у стању да ту рањивост превлада.

Надовезујући се на тему измењених стања свести прилог Смиљане Ђорђевић Белић „Визије, снови и стицање тајног знања: фолклорна религиозност и њу ејц у индивидуалном менталном простору” представља резултат анализе теренске грађе коју су сакупиле др Данијела Петковић и ауторка 2016. године у околини Књажевца, као и накнадне електронске преписке са истим саговорником настале 2023. године. Ауторка на почетку рада представља преглед досадашњег проучавања њу ејца, те упућује читаоце у актуелно стање када је реч о њу ејцу у Србији, те напомиње да иако не заузима медијски простор какав је током деведесетих година прошлог века заузимао, он је и даље врло жив и комплексан феномен, будући да је активан низ формалних и неформалних група. У наставку рада ауторка истражује начине на које њен саговорник конструише религијски ауторитет, односно какве су то стратегије наративне сакрализације његове биографије, па ће тако бити речи о низу наратива о саговорниковим личним искуствима у којима се говори о његовом широком репертоару специфичних знања, везаних како за демонолошке аспекте традицијске културе, тако и за исцелитељске праксе, у којима се препознају елементи њу ејца (кристалотерапија, биоенергија). Поред тога, лични наративи које ауторка анализира тичу се и саговорникове предоређености, његових визија, у којима су присутне представе из традиционалне хришћанске есхатологије, али у које укључује и елементе својствене савременим наративима о искуствима блиским смрти (*NDE narratives*), те снова, астралних пројекција и контакта са светлосним бићима. На тај начин, како ауторка

истиче, аутобиографски наратив обликује се „као својеврсна градација у којој се од преобраћења и откровења обликованог у кључу хришћанске традиције долази до контакта са вишим бићима, који се у појединим сегментима виде и као ванземаљска интелигенција”. У завршном делу рада ауторка разматра могућност разумевања њу ејд спиритуалности као вернакуларне религије, будући да тај концепт укида дуални модел званичне и народне, односно популарне религије, а фокус ставља на религију каква заиста живи, како је људи практикују и разумеју, те да то представља одговарајући оквир за сагледавање комплексних феномена какав је њу ејд „спиритуалност”.

Данијела Поповић Николић у прилогу „Измењена стања свести у демонолошким предањима” усмерава истраживање ка наративним сегментима демонолошких предања који говоре о емотивном стању човека „у моментима кризе одређене присуством силе која је гранична, непријатељска и која прети савладавањем и одвођењем у оно што јој је, по веровању, иманентно – нестабилност, хаос, болест и смрт”. Ауторка поставља питања у којој мери су оваква сведочења, тј. мотиви који се у њима јављају блиски елементима који се у психологији и психијатрији дефинишу као „измењени облици различитих психичких функција: свести, мишљења, осећања и др.” Корпус на ком заснива своје истраживање чине предања забележена на територији јужне и југоисточне Србије, она објављена 1991. (Р. Раденковић) и 2007 (Д. Златковић), као и она архивирана а сакупљена у вишеструким групним и индивидуалним теренским истраживањима у периоду од 2018. до 2023. године. Темелећи своје истраживање на психолошкој и психијатријској литератури о измењеним стањима свести, ауторка препознаје у одабраном корпусу примере који представљају актере са симптомима привремених, а ређе и трајних измена свесног стања. Она, међутим, наглашава као битну актерову позицију, будући да он та стања не доживљава као измењена стања свести, „већ као пратеће манифестације сусрета са светом који према уверењу паралелно и несумњиво постоји, који је натприродан те опасан”. Она се ипак препознају као измењена стања свести на основу вербализације искуства сусрета са демонским, као и тога што догађај постоји само у свести актера, а понашање је подстакнуто факторима стреса, те је очигледна разлика у менталном статусу пре и после сусрета са демонским, тј. оним што би медицинским речником било означено као илузија или халуцинација. Поред овога, ауторка скреће пажњу и на оне примере који су чак и из актерове позиције доживљени као измењена стања свести, будући да током приповедања он своје ментално стање означава као различито од уобичајено свесног и будног, а узрок види

у деловању демонског бића које га је привремено обузело или зачарало. У закључку ауторка утврђује како се, у зависности од врсте демонског бића, може извести и типологизација измењене свести („најконзистентније у предањима о мори, омајама, демонској свадби”), па ипак напомиње да је за утемељеније закључке у том погледу неопходно проширити корпус опсег истраживања.

Последњи прилог „Од страха до смеха – измењена стања свести у хумористичким причама из живота” Ане Милинковић такође се бави демонолошким предањима. Ауторка разматра начине на које се дезинтегрише жанр демонолошко-митолошких предања и последично отвара ка другим прозним облицима, превасходно ка хумористичним причама из живота. Полазећи од референцијалност као заједничке карактеристике демонолошких предања и прича из живота, ауторка их у уводном делу рада проматра као жанрове на размеђи фикције и нефикције. У наставку рада истраживачки фокус се усмерава ка стратегијама којима приповедач релативизује и рационализује сопствено искуство, удаљујући се на тај начин од жанра демонолошког предања. Тумачећи своје реакције као последице измењеног стања свести, најчешће под утицајем страха или психичке узнемирености, приповедач уноси комични обрт и тако подрива уверење о контакту са оностраним. Управо због референцијалности, односно положаја на размеђи фикције и нефикције ауторка у закључку рада истиче како само од „приповедне технике и пута који приповедач бира приликом уобличавања приче зависи да ли ће казивање бити обликовано као предање или хумористична прича из живота”.

Снови, пророчанства и измењена стања свести показали су се као инспиративна и плодносна истраживачка тема. Разноврсност научних прилога, од оних који се баве традиционалним жанровима и класичном грађом, преко оних који осветљавају мање истраживана подручја српске фолклористике, па све до савремене грађе, као и њихова многострука теоријско-методолошка полазишта, која прате корак и са савременим фолклористичким струјањима, представљају очигледну предност овог зборника, који ће се, верујемо, показати значајним за српску фолклористику, не само по думетима који су остварени у њему већ и зато што указује на вишеструке могућности даљих истраживања.